

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

יהודה פרידלנדר

אין לך שום תקופה ספרותית, אפילו זו שלא העמידה גדולים, שלא תניח מקצת "נכסי צאן ברזל" לדורות הבאים. כל תקופה כזו, בבוא חליפתה, מניחה אחריה בהכרח מעין שכבה, דקה או עבה, שנעשית בסופה קרקע לגדולי הרוח של התקופה יורשתה.

(ח"נ ביאליק, הספר העברי)¹

הקדמה

קנון של יצירות אמנותיות אינו מתהווה בהכרח רק בזכות רמתן האסתטית הגבוהה, אלא גם כתוצאה של נסיבות היסטוריות משולבות, לאו דווקא תרבותיות. פעמים שיצירות אמנות כובשות את הקהל בהקשר של אירועים היסטוריים (מלחמה לשחרור לאומי); פעמים שהיצירות זוכות להכרה כיצירות מופת רוחניות בהקשר של מפנה או מהפך חברתי או תרבותי; ופעמים שזכות ראשונים עומדת להם לאותם יוצרים להיות מורי דרך לבאים אחריהם (שאף עולים עליהם בכישרונם), ומכאן סלולה להם הדרך להיכנס לקנון התרבותי של העם, כולו או מקצתו. פעמים שיצירות מסוימות זוכות למעמד קנוני בעיני חוקרי הספרות בתקופה כלשהי, אולם אין זה מחויב המציאות שיצירות אלה תתקבלנה כקנוניות בעיני ציבור הקוראים. ולחלופין, פעמים שקהל הקוראים מעלה יצירה כל שהיא למעמד קנוני, ולאחר פרק זמן באים חוקרים ומערערים עליו, ומעמידים את היצירה במקומה הראוי לדעתם.

כמהמחשה לדברינו ישמשו לנו דברי ההערכה המסויגים של חיים נחמן ביאליק על יצירותיהם של נפתלי הירץ וייזל בשלהי המאה השמונה עשרה ויהודה

1 ח"נ ביאליק, דברי ספרות, תל-אביב תשי"ד, עמ' לג.

ליב גורדון במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. חרף כל הסתייגותיו מערכן הסגולי לא נמנע ביאליק מלראותן כיצירות קנוניות של ההשכלה. הוא כינה את ויזל "פועל חרוץ בשדה הספרות החדשה, שהייתה אז עדיין בתחילת צמיחתה"², והטעים "כי מן השירה האמתית אין באותו הספר [שירי תפארת] אלא מעט [...] חרוזים שקולים, מונוטוניים וקלושי תוכן". במקום אחר כינה ביאליק את ויזל "אבי השירה המימית, הפסידו-ביבלית, בחינת פושרין, לא חמימא ולא קרירא, שאין הצמא מרגיש בשתייתם..."³ את ממשיכי דרכו של ויזל כינה: "תלמידי ויזל — בעלי ה'הה!' וה'אהה!'; זו "השירה והמליצה הידועה שבגליציה מקום שרעתה שם הספרות ולחכה קוצים מאחורי הגדרות — עד שנסתאבה."⁴

ברם אף ביאליק נדחק להודות כי "מסכות שונות [...] הייתה השפעתה של שירת ויזל על הספרות וקוראיה רחבה ונמשכת יותר והעמידה תלמידים הרבה."⁵ הפרוגרמה של ההשכלה המתונה של ויזל "דברי שלום ואמת" (1782) הפכה להיות הפרוגרמה של ספרות ההשכלה במשך מאה שנים ויותר, ובתור שכזו זכתה ללא ספק למעמד קנוני חינוכי ולא בהכרח ספרותי, ובוודאי לא אסתטי לפי קני המידה של המסה האירופית.

הערכה דומה במובן מסוים העריך ביאליק את יצירת י"ל גורדון. מחד גיסא סבר ביאליק כי "הערך האמנותי של סיפורי גורדון איננו מרובה. מן הדמיון אין בהם כלום. את חיי הנפש לא ידע", ומאידך גיסא הסכים כי "יש לראות את

2 אברהם קריב (עורך), מעזבונו של ביאליק (כנסת [סדרה חדשה], קבצים לחקר הספרות העברית, קובץ ראשון), ירושלים תש"ך, עמ' 263.

3 ביאליק, "שירתנו הצעירה" (לעיל, הערה 1), עמ' קסו.

4 שם, עמ' קסו-קסז. השימוש המרובה בתיבות אלו נועד, כנראה, להשלים את מספר ההברות לטור הפיוטי. מיכ"ל, באחת מאיגרותיו לשד"ל מציין כי "כקול שדי בדברו שמעתי קול עצתך ואעמול ואיגע להפוך כל דלתות שירי לבני י"א תנועות, הסירותי כל שוא מראשי המלות ואשתמר לבלי לחרוז מלעיל את מלרע". ראו: שירי מיכ"ל (מהדורת יצחק פיקסלר) [ללא תאריך], תל-אביב, עמ' 245. אביו, אד"ם הכהן, השלים עבודה זו בשירי בנו לאחר מותו. אברהם יעקב פאפירנא מספר כי שמע מאד"ם הכהן כי: "בני חלה בעת הדפסתו את חליו אשר מת בו ואני עשיתי בו בספרו כטוב בעיני. אנכי הרחקתי ממנו את השואין בראשי המלות, דבר שדרש עבודה ושנויים גדולים כמעט בכל הספר". ראו: כל כתבי א"י פאפירנא, תל-אביב תשי"ב, עמ' 283.

5 מעזבונו של ביאליק (לעיל, הערה 2), עמ' 263-264. פ' לחובר מעיר כי "מספר החיקויים ל'שירי תפארת' בימי ההשכלה מגיע קרוב לעשרים", ו"שירי תפארת" אף תורגמו לגרמנית ולצרפתית. ראו: פישל לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 76, 146.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

גורדון כאבי הסוג הפיליטוני בספרות העברית, בדמות 'ימי בראשית' שלו.⁶ יתרה מזו, בנאומו על יל"ג במלאות עשרים שנה למותו (תרע"ג) דחה ביאליק רבות מטענות הביקורת על יל"ג, וראה בו משורר קנוני מובהק: "אלמלא עשה יל"ג את החמר, לא היינו יכולים לעשות ממנו דמות וכלים. וכלנו יחד הננו ננסים לעומתו. [...] תנו כבוד לארי המת של השירה החדשה, שזכרו חי גם עתה בקרבנו!..."⁷

יצירה ספרותית, בין אם זכתה למעמד של יצירה קנונית ובין אם לאו, איננה מתפתחת בחלל ריק, ובכל דור או תקופה היא מקיימת שיג ושיח עם דורות שקדמו לה, יונקת מקרקע גידולה ומצמיחה פירות משלה. אם לנקוט לשונו של ביאליק, "אם אין קרקע אין צמח, ואם אין בספרות מסורת ושלשלת הקבלה — אין גידול והתפתחות ואין התחדשות."⁸

נקודת המוצא לבחינתה של ספרות ההשכלה העברית מבחינת תרומתה לספרות הקנונית (כמשמע תרבותי ולא תאולוגי) היא הגדרתה המקיפה של ספרות זו כמכלול מרבי של ז'אנרים: שירה, סיפורת, מחזה, מסה, איגרות, מאמר ודרשה, אשר נתחברה (או תורגמה) בידי יוצרים שראו את עצמם קשורים, בדרגות שונות של הזדהות, לתנועת ההשכלה ולמגמותיה המגוונות, משלהי המאה השמונה עשרה ועד לשליש האחרון של המאה התשע עשרה במערב אירופה ובמזרחה. יצוין, לצורך הדיון, כי ספרות עברית וספרות יהודית היו בתקופת ההשכלה מושגים חופפים, אם לא זהים, ובמשך הדורות הלכה זהות זו ונתרופפה עד להבחנה כיום בין ספרות עברית (לשונה), ספרות יהודית (מהותה הרוחנית) וספרות ישראלית (מרחב כתיבתה ופרסומה), מושגים שכמובן אינם בהכרח קרובים.

6 ביאליק, שם, עמ' 267–268.

7 ח"נ ביאליק, "על י.ל. גורדון" (באספת "חובבי שפת עבר" באודיסה למלאת 20 שנה למותו, טבת תרע"ג), דברים שבעל פה, ספר שני, תל-אביב תרצ"ה, עמ' קעא.

8 שם. שם. השוו הערתו של י"ל פרץ: "אסור לו לעם לבזבז את טובו הנכון לפניו. מי שאינו יורש דור אחרי דור, ומתחיל כפעם בפעם מחדש — עני הוא כל ימיו..." ראו: י"ל פרץ, "בעולם האותיות המחכימות", כתבי, שנכתבו עברית במקורם, תל-אביב [ללא תאריך], עמ' שפט. הדברים פורסמו לראשונה ב"הצופה", כרך 2 גליון 501, 1904. בשנת 1919 כתב ט"ס אליוט: "the historical sense compels a man to write not merely with his own generation in his bones, but with a feeling that the whole of the literature of Europe from Homer and within it the whole of the literature of his own country T.S. Eliot, has a simultaneous existence and composes a simultaneous order." "Tradition and the Individual Talent", *Selected Essays*. London 1969, pp. 13–22, here p. 14

אילו באנו לדון את ספרות ההשכלה העברית מבחינת איכותה הספרותית בהשוואה לספרות האירופית באותה תקופה הייתה נחיתותה האסתטית מזדקרת לכול⁹. אולם אם נדון אותה כאבני דרך לתרבות חדשה-ישנה בהתהוותה, תוך התמודדות עם עולם עוין מבית (היהדות החרדית, חסידות כמתנגדות) ומחוץ — שונה התמונה בתכלית.

זיקתה של ספרות ההשכלה לשירת ימי הביניים

ה'מסורת' ושלשלת הקבלה של שירת ההשכלה יש בהן, לכאורה, כדי להתמיה. שירת ההשכלה לא נוצרה כחוליה רצופה בשרשרת הדורות של הספרות העברית. מגמת פניה הייתה להוות נדבך בתרבות ישראל בתקופתה בזיקה עמוקה ביותר למקרא, אולם ללא יניקה בעלת משמעות ממורשת השירה בספרד ובאיטליה מתור הזהב ומן הרנסנס. למעשה קיים בשירת ההשכלה מעין הליך דיאלקטי מתמשך של הינתקות משירת ימי הביניים בכלל ומן הפיוט הארץ-ישראלי והאשכנזי בפרט.¹⁰ פיוטים שנכללו במחזור התפילות בנוסח אשכנז נכלאו במחזור ולא פרצו החוצה ליצירה העברית המתחדשת בתקופת ההשכלה. הפיוטים ה"כלואים" הללו נאמרו בבית הכנסת כפי קהל שברובו הגדול לא הבין את המילים, והילת הקדושה המגנה חיפתה על עננת הבערות, ואין צריך להזכיר כי אמירת הפיוטים של פייטני אשכנז וספרד בהברה האשכנזית בעגה הגרמנית והצרפתית הייתה מסורסת לחלוטין, והדוגמאות רבות.¹¹

להתנגדות משוררי ההשכלה לפיוט פנים נוספות. משפטו הדיאלקטי המובהק של ריש לקיש,¹² "ביטולה של תורה זהו יסודה",¹³ מבטא בחדות חריפה את יחסם של משכילים וחרדים כאחד לספרות קנונית בתקופת ההשכלה, בבחינת עצם ההתנגדות לספרות קנונית היא ערובה לקיומה. ההתנגדות איננה חד-ממדית,

9 ראו: אסף ענברי, "הערה על תקופת ההשכלה וספרותה", קשת החדשה 9 (סתיו 2004) עמ' 75–88, כאן עמ' 76.

10 ראו: יוסי במברגר, הפיוט והפייטנים בעיני אנשי ההשכלה, עבודה סמינריונית שהוגשה לי בשנת תשנ"ה.

11 עוד בימי נעורי שמעתי לעתים קרובות חזן ממוצא הונגרי שאמר בתפילת "ברוך שאמר" (שחרית) "מלך מחולל בתשבחות" (במקום "מהולל"), חזן ממוצא פולני שקרא בקול בתפילת ערבית: "אויב עמו ישראל" (במקום אוהב עמו ישראל), מאחר שהחולם נהגה 'אוי', וחזן ממוצא ליטאי שהתפלל בפסוקי דזמרה בשחרית "ישמח ישראל בעשיו" (במקום "בעשיו"), מאחר שהחולם כפי יהודי ליטא נהגה 'אָי', וכיוצא באלה לרוב.

12 מן החשובים והנועזים שבאמוראי ארץ-ישראלי בדור השני, אמצע המאה השלישית. כבלי מנחות צט, ע"ב.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

והיא אינה מצביעה על ניתוק, אלא מגלה יחס דיאלקטי מובהק של דחייה וקירוב כאחד. מחד גיסא ידעו המשכילים היטב כי הספרות הקנונית מהווה מחסום כלשהו בפני התמזגות יתר עם תרבות העמים, ומאידך גיסא הם רצו להראות לעמים את עושרה ויופייה של תרבותנו, מעין נדוניה לשידוך האירופי. הדברים ניכרים היטב בחיבוריהם של אנשי 'חוכמת ישראל' – יום טוב ליפמן צונץ, אברהם גייגר ואחרים. התהליך הזה פורץ גבולות של המאה התשע עשרה, וניכר גם היום.

יצחק הלוי סטנוב (1725–1805), בדור הראשון של ההשכלה בגרמניה, שהבין למצוקתם של הפייטנים בגלות, ביקר קשות את פיוטיהם באשכנז על חירות היתר שנקטו בכל הקשור לכלל הלשון העברית: "בניניה הרסו ואבני משקלותיה שקצו וכל חלקה טובה במליצה יכאיבו. באבני השגיאה נעו מעגלותיה לא דרשו. ותהי מכתה אנושה"¹⁴. שירת ההשכלה ראתה בלשון המקרא מופת, כיוון שהיא הייתה, בין היתר, שפת העם בארצו, ואילו הפיוט היה תוצר של עם בגלות, שנטש אף את שפתו ש"עמדה מלכת ותהי עקרה"¹⁵.

איצק אייכל (1758–1804), שהיה רדיקלי יותר מיצחק סטנוב, החרף עוד יותר את התנגדותו לפיוט והעז להכניס בפיוטים שינויים ואף להשמיט צירופי לשון ותארים שלא נשאו חן בעיניו. בהתנשאות מופגנת הצדיק את התערבותו הפולשנית כי "לא יוכל איש יהודי נכון להצדיק את הפיוטים הנאמרים בימים טובים ומה טוב ומה נעים בבא אדם גדול [הכוונה לו עצמו – י"פ] להישיר את הפיוטים האלו ולסקלם ממאמרים כאלה שכרו הרבה מאד"¹⁶. ההתנגדות לפיוט לא בטלה גם בדור השני להשכלה, אך גם בדור זה נמצאו בעלי גישה סובלנית יותר לפיוט האשכנזי.¹⁷ יש להבחין כמובן בין יחסם של משוררים לבין יחסם של חוקרי חכמת ישראל, שגישתם נבעה ממניעים היסטוריים-רוחניים ולא דווקא אסתטיים.

ניתוקה הבולט של ספרות ההשכלה משירת ימי הביניים פגעה, לדעתי, ברמתה וביכולתה להתרומם למעלת ספרות קנונית, למעט יצירות מסוימות שנייחד עליהן את הדיבור להלן. ניתוק זה נמשך והלך במשך למעלה ממאה שנים, וביאליק, בשליש הראשון של המאה העשרים, הצר על כך ש"לא זכינו

14 יצחק סטנוב, ספר המדות, ברלין תקמ"ד, דף פח, ע"ב. השוו: במברגר (לעיל, הערה 10), עמ' 8.

15 במברגר (שם), שם.

16 יצחק אייכל, "דבר אל המדברים", המאסף (אלול תקמ"ו), עמ' רה. השוו: במברגר (לעיל, הערה 10), עמ' 12.

17 במברגר (שם), עמ' 22–34.

עד עתה, שתקבע זו [שירת ספרד] לדורות בתוך מערכת קנינינו הלאומיים כיתד שלא תמוט [...] עדין זו עומדת מחוץ לתחום ספרותנו החיה ומעבר לכתלי כל בתי תרבותה הרוחנית של האומה.¹⁸

תשתית פואטית ופרוסודית

לעומת זיקתה הקלושה, או ליתר דיוק העדר זיקתה, של ספרות ההשכלה לשירת ימי הביניים והרנסנס,¹⁹ הרי שזיקתה לספרות האירופית בת תקופתה הייתה מורכבת ומאתגרת, הלכה והתרחבה והעמיקה. ודברים בגו. ספרות ההשכלה מראשיתה התמודדה עם שתי משימות תשתית בעת ובעונה אחת: פיתוח הלשון והנחת תשתית פואטית.

א. פיתוח הלשון

על ספרות ההשכלה היה לפתח ולהרחיב את לשונה, שכן הלשון העברית לא הייתה לשון מדוברת באשכנז ובמזרח אירופה, ואין צריך לומר לשון הספרות האקטואלית, ובהעדר רצף של יצירה ספרותית הלכה ונשתכחה. יתרה מזו, ידיעת הלשון העברית אף לא הייתה נחלתו של ציבור המתפללים בכתי הכנסת. להוציא תלמידי חכמים מובהקים בשיבות, ורבנים שחיברו שו"ת, שלא הופצו בקהל, הרי כבר במאה השבע עשרה אנו מוצאים בקהילות אשכנז רמת ידיעה עלובה ביותר של לשון הקודש. הרב שבתי שעפטיל הורוויץ (1590?–1660), בנו של השל"ה (ר' ישעיה הלוי הורוויץ) ביקש ללמד את עדתו בפרנקפורט ע"נ מיין את לשון התפילות "מראשית השנה עד אחרית השנה ופיוטים וסליחות [...] כדי שלא יצפצפו כעופות המהגים ומצפצפים".²⁰ ר' יעקב מעמדין (1697–1776) תקף בלשון פולמוסית, כדרכו, את שלוחי הציבור העוברים לפני התיבה שאינם מבינים את לשון התפילה וסיפר בפירושו לסידור התפילה כי

18 לכנוסה של שירת ספרד, דברי ספרות (לעיל, הערה 1), עמ' קכח.

19 ויזל הסתייג משירי עמנואל הרומי בפנותו למשוררי דורו: "אל תשימו בכליכם שירי חשק דברי עגבים ואהבה, כמו מקצת שירי עמנואל". ראו: "נחל הבשור", המאסף, א (תקמ"ד) עמ' ז-ח. הנ"ל על-פי שולחן ערוך, אורח חיים, סימן שז, סעיף טז: "מליצות ומשלים של שיחת חולין ודברי חשק כגון ספר עמנואל [...] אסור לקרות בהם בשבת ואף בחול אסור".

20 ווי העמודים, עמוד העבודה, נספח ל"שני לוחות הברית", אמסטרדם תי"ג, פרק י, דף יז, ע"ב. השו"ו: עזריאל שוחט, עם חילופי תקופות: ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א, עמ' 132.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

"פ"א [פעם אחת] שמעתי מש"ץ למדן (שרצה להראות דייקנותו בהתפללו לפני התיבה בשנון הל' [הלשון]) כשהגיע לברכת השכיבנו²¹ אמר ושמור צַאָתְנוּ²² אז אמרתי לו אתה תשמור מוצא שפתיך ושבת וכסית את צַאָתְךָ.²³ ואם בציבור הגברים המתפללים עסקינן, על אחת כמה וכמה ציבור הנשים, שכרובן הגדול לא ידעו עברית בשלהי המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה. ר' יצחק וְצֵלָאָר (1680?–1751) מן העיר צֶלָה (Celle) זעם על מורי דורו על שאין מלמדים את הבנות עברית, ושאין מלמדים אותן בקטנותן חומש ונביאים וכתובים, שלפחות יבינו לשון הקודש [...] "ולעומת זאת לא איכפת להם שבנות ישראל תלמדנה לשונות זרות, צרפתית ואיטלקית".²⁴ נשים קוראות עברית אנו מוצאים רק במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.²⁵ פיתוחה של הלשון העברית היוותה אפוא מטרה נכבדה בפני עצמה כדי ליצור תנאים שיאפשרו יצירה עברית דינמית. לעתים קיימת מעין התנצלות ספק תמימה, ספק מיתממת (ואולי מס שפתיים?), כאילו תחיית הלשון עיקר והיצירה הספרותית טפל לה. יוסף האפרתי מטרופולוביץ (1770–1804), שמחזהו "מלוכת שאול" (תקנ"ד) זכה למעין קנוניזציה על-פי מספר ההדפסות של מחזהו ותרגומו לידיש,²⁶ מתנצל בהקדמה למחזהו "כי כל מגמתי רק להרחיב את לשוננו אשר איבדנו זה כמה".²⁷

21 בתפילת ערבית.

22 במקום 'ושמור צַאָתְנוּ וכוּאָנוּ'.

23 על-פי הפסוק בדברים כג, יד: "ויתד תהיה לך על-אזנך והיה בשבתך חוץ וחפרתה בה ושבת וכסית את-צַאָתְךָ". ראו: ר' יעקב מעמדין, ארמון עיר האלהים, שערי שמים, אלטונא תק"ז, שער שלכת, חלון המצרי, דף עז ע"ב. השוו: הנ"ל, סידור בית יעקב, חלק ראשון, לעמברג תרס"ד, שער שלכת, מוסר נאה, עמ' 314 [ההדגשה במקור]. הסידור כולו נדפס לראשונה באלטונא תק"ה-תק"ח, ומאז חזר ונדפס עשרות פעמים.

24 "ליבס בריוו", פרק טו. ראו: Morris M. Faienstein, Atlanta, Georgia 1996, עמ' 47 (בידיש). השוו: שוחט (לעיל, הערה 20) עמ' 131, 302. על דמותו ופועלו של ר' יצחק וְצֵלָאָר ראו: שמואל פינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 41–42.

25 ראו: איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל-אביב תשס"א, עמ' 16.

26 ראו: יוסף האפרתי, מלוכת שאול (מהדורת גרשון שקד), ירושלים תשכ"ט, מבוא המהדיר, עמ' 7.

27 שם, הקדמה ומבוא הספר, עמ' 42.

ב. הנחת תשתית פואטית

על משוררי ההשכלה היה לבסס, או ליתר דיוק לבנות, מצע פואטי מתאים, ולהשתית עליו את יצירתם. הם ניסו לעצב להם מערכת עקרונות בתורת השירה ולבססם על יסוד האסתטיקה של הספרות האירופית. משוררי ההשכלה בשלהי המאה השמונה עשרה עיינו בחריצות רבה בכתיבהם האסתטיים של שורת הוגים: אריסטו, הורציוס, בואלו, קורניי, לסינג, הרדר, קאנט, שילר וגיתה. הם שננו אותם, תרגמו, או למעשה עיבדו קטעים מהם, והשפעתם על ספרות ההשכלה הייתה מובהקת.²⁸ בכדיקת הקדמותיהם של המשוררים ליצירותיהם בשלהי המאה השמונה עשרה אנו מוצאים בקיאות רבה רקוחה במינון גבוה של פלפול "תלמודי" אפולוגטי בחלקו הגדול, המעלה חיוך של סלחנות על פנינו, אולם יש בהם פה ושם יישומים מעניינים של הנחות אסתטיות.²⁹ יש לשוב ולזכור שספרות ההשכלה העברית בחלקה הגדול לא הצליחה להתרומם לרמתה של הספרות האירופית חרף כל ניסיונותיה לחקוטה, אם בתפיסה פואטית ואם באימוץ ז'אנרים. מאמציהם של משוררים אלה חותם של ראשוניות עליהם, אולם יותר משהם מעידים על כישרון המחברים הם מעידים על כישלון החיבורים.

איני מתכוון לשוב ולהזיקק לדיון בשאלה מי פתח את ספרות ההשכלה ומה מאפיין אותה לעומת תקופות קודמות בספרות העברית,³⁰ אולם אין ספק בעיניי כי הראשון שמפאר את הקנון העברי בעת החדשה, בחסידות, במתנגדות ובהשכלה גם יחד היה ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל 1747–1707). ח"נ ביאליק לא חסך שבחים על "הבחור מפאדובה", על לשונו ויצירותיו, העריך אותו כ"עליון על כל בני דורו", וקבע אותו "כ'מזוזה' בשער הכבוד של היכל היצירה העברית, אשר כל היוצא והנכנס יגע בה בחרדת קדש וישק למו פיו".³¹

28 נושא זה נידון ונחקר ברציפות למעלה מיוכל שנים. ראו, בין היתר: אברהם שאנן, עיונים בספרות ה"השכלה", מרחביה 1952; הנ"ל, הספרות העברית החדשה לזרמיה, כרך ראשון: עיקריה של ספרות ההשכלה, תל-אביב 1962; שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, ספר ראשון: פרקים בספרות ההשכלה וחיבת ציון, כינסה, ערכה והקדימה מבוא צפורה כגן, ירושלים תשמ"ד; שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן; הנ"ל, 'הקיצה עמ'': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א. ראו במיוחד את הפרקים: "אורחות ושבילים בחקר ספרות ההשכלה", "מחקרים חדשים גם ישנים בספרות ההשכלה ותקופתה (1990–2000)", שם, עמ' 411–467.

29 ראו: יהודה פרידלנדר, "תפיסת מהותה של השירה בראשית ספרות ה'השכלה' העברית", ביקורת ופרשנות, 1 (תש"ל) עמ' 55–60.

30 דיון מסכם בסוגיה זו ראו: עוזי שביט, "בפתח השירה העברית החדשה: מסת מבוא", שירה ואידיאולוגיה, תל-אביב 1987, עמ' 11–55.

31 ח"נ ביאליק, "הבחור מפאדובה", דברי ספרות, עמ' קנט, קנט, קסג.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

שלושת מחזותיו האלגוריים: "מעשה שמשון" (מנטובה תפ"ז), "מגדל-עז" (ליפסיאה תקצ"ז) ו"לישרים תהלה" (אמסטרדם תק"ג) השפיעו רבות על הדרמה העברית משלהי המאה השמונה עשרה ועד המחצית השנייה של המאה התשע עשרה. מחזותיו של רמח"ל ושל אלו שהלכו בעקבותיו באשכנז ניוסף האפרתי מטרופולוביץ (1770–1804) ואחרים,³² ובמיוחד שלום הכהן (1772–1845)³³ היו, כידוע, מחזות לקריאה ולעיון ולא להצגה על בימת התאטרון.³⁴ שפע ההרצאות שנישאו על יצירת רמח"ל ב-2007 במלאות שלוש מאות שנה להולדתו מעיד על מעמדו הקנוני המקיף והאיתן אצל חוקרי הספרות העברית החדשה ומורשת ישראל לרבדיה.

לשון לימודים³⁵ לרמח"ל, על נוסחאותיו וגרסאותיו, הפכה להיות יצירת תשתית לפואטיקה של ספרות ההשכלה, ויצירה קנונית מובהקת לספרות העברית החדשה. רמח"ל היה הראשון בעת החדשה שבנה על יסוד הפואטיקה האיטלקית הנאו-קלאסית (שהיה בקי בה מאוד) מסכת פואטית שיטתית מפורטת ומודגמת בטקסטים פיוטיים.³⁶ רמח"ל הצעיר טרח ויגע לתרגם מלטינית ומאיטלקית לעברית מערכת מונחים ענפה והביאם במקור ובתרגום ב"לשון לימודים" וב"ספר המליצה".³⁷ רמח"ל לא רק הגיש לנו מילון פואטי ראשון, אלא פרץ דרך לזיקה פואטית בין הספרות העברית לספרות העמים.

- 32 ראו: זיסקינד ראשקאו הלוי, יוסף ואסנת, ברעסלויא תקע"ז.
33 מחזהו של שלום הכהן "עמל ותרצה" (רעדלהיים 1812) מהווה מעין המשך (בעלילה) ותמורה (בעולם הרוחני ובמגמות החברתיות) ל"לישרים תהלה" לרמח"ל.
34 שלא כבאיטליה, שבה הייתה מסורת של הצגות תאטרון עוד במאה השש עשרה. במנטובה, למשל, שחקנים יהודים הציגו בתאטרון האיטלקי. ראו: חיים שירמן, "יהודה סומו ומחזהו העברי", מבוא להמחזה העברי הראשון צחות בדיחותא דקידושין מאת יהודה סומו איש מאנטובה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 10.
35 "לשון לימודים" פורסם לראשונה במנטובה בתפ"ז (1727), כשמחברה היה בן עשרים שנה בלבד. הספר שב ונרפס במאה התשע עשרה בסדילקוב, תקצ"ו (1836), ובאותה שנה אף בהורודנא, בלבוב, תק"ע (1810), ובווארשה תרנ"א (1891). בשנת תשי"א פרסם א"מ הברמן בתל-אביב לראשונה נוסח שני של "לשון לימודים" מכתב יד המחבר (משנת תפ"ד – 1724). לאחרונה, בשנת תשס"א, פרסם מכון רמח"ל בירושלים את "לשון לימודים" בגרסאותיו השונות, לרבות ספר המליצה.
36 יושם אל לב כי גם רמח"ל מדגים את רכיבי ההבעה הפיוטית מהמקרא, מהמשנה ומהתלמוד הבבלי והירושלמי, אך לא משירת הקודש והחול של ימי הביניים.
37 לדוגמה: רמח"ל תרגם מיטאפורה ל'העתק לשון', מיטונימיה ל'חלוף השם', אלגוריה ל'העתק מתמיד', אירוניה ל'הפך' איפרבולה ל'גומא' או 'הפלגה'. ראו: לשון לימודים, ירושלים תשס"א, עמ' פה, פח, צ, צב, צד; ספר המליצה (מהדורת א"מ הברמן), ירושלים תש"י, עמ' 13.

נפתלי הירץ וייזל, יצחק הלוי סטנוב, יואל ברי"ל במאה השמונה עשרה³⁸ ושלמה לויזון בראשית המאה התשע עשרה³⁹ הרחיבו ופיתחו את הפואטיקה העברית של ההשכלה, ואף שלא ציינו זאת במפורש, ניכרים הדברים שככל הנראה הכירו את "לשון לימודים" לרמח"ל.⁴⁰ ניתן דעתנו, לדוגמה, לקווי המתאר של הפרוסודיה של שירת ההשכלה, כפי שהציע נ"ה וייזל והפכה, בשינויים מסוימים, לפרוסודיה קנונית לגבי משוררים לא-מעטים בראשית המאה התשע עשרה.⁴¹ הפרוסודיה של שירת ההשכלה הייתה רחוקה מזו של ספרות אירופה, מלאכותית מאוד, אך החזיקה מעמד לאורך המאה התשע עשרה, עד לתקופת התחייה, עם הופעתם של חיים נחמן ביאליק ושאלו טשרניחובסקי.

וייזל, שסיגל לו כללים אחדים מן הפרוסודיה של רמח"ל⁴² ודחה אחרים, ניסח כידוע שישה כללים "על דרך הנהוג בין משוררי דורנו": (א) תיאום מלא בין הטור השירי למשפט מבחינה תחבירית, ללא פסיחה (enjambement) מטור לטור: "כל שורה ענין בפני עצמה, לא תצטרך למלה הכתובה בשורה שלאחריה"; (ב) אורך הטור שתיים עשרה תנועות וחצי; (ג) כל טור מסתיים בתיבה מלעילית;⁴³ (ד) כל טור נחלק לשני חלקים, האחד בעל שש תנועות, והשני שש וחצי; (ה) יש להימנע ככל הניתן מלפתוח מילה בשווא נע; (ו) אולם החטפים בראש מילה נחשבים כתנועות.⁴⁴ לאמתו של דבר קיבלה עליה שירת ההשכלה בעיקר את כלל ב בשינוי קל, שטור שירי לא יעלה על שלוש עשרה הברות ולא יפחת מארבע, ואת הכללים ג וה.⁴⁵

38 ראו: פרידלנדר, תפיסת מהותה של השירה (לעיל, הערה 29).

39 ראו: משה שוורץ, הפואטיקה של "הנשגב" ו"מליצת ישורון" לשלמה לויזון, שפה, מיתוס, אמנות, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 283-308; טובה כהן, "מליצת ישורון" לשלמה לויזון — היצירה ויוצרה, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 39-83; שביט, "למעמדה של השירה בתנועת ההשכלה העברית", שירה ואידיאולוגיה (לעיל, הערה 30), עמ' 104-108, 169.

40 המהדורה השנייה של "לשון לימודים" נדפסה בלבוב בשנת 1810.

41 ראו לעיל, הערה 4.

42 על הפרוסודיה של רמח"ל ראו: יונה דוד, המחזות של מ"ח לוצאטו, ירושלים 1972, עמ' 63-74, 122-126.

43 סיום מלעילי הוא טבעי בלשון האיטלקית, שמילותיה ברובן מלעיליות. רמח"ל נקט דרך זו, ווייזל התאימה להברה האשכנזית של העברית, שרבות בה ההטעמות המלעיליות.

44 נפתלי הירץ וייזל, "פתיחת המשורר" לשירי תפארת, מהדורת 1809, פסקה שלישיית לפני סיומה.

45 האמת ניתנה להיאמר שמאיר הלוי לטריס בספר שיריו הראשון, "דברי שיר" (1822), סטה משלושת כללי וייזל הללו. ראו: עוזי שביט, המהפכה הריתמית, תל-אביב 1983, עמ' 31.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

הפרוסודיה של שירת ההשכלה, עם כל חולשותיה, קיבלה מעמד קנוני מאחר שהיא שיקפה מבחינה חיצונית את התרוצצות הכיוונים והמגמות הרוחניות הפנימיות בקהילה היהודית המשכילית. פרוסודיה זו לא נקלטה בשירה הדתית הלא-משכילית, למשל של החתם סופר (1762–1839), שלא אימצה את משקל היתדות והתנועות של השירה הספרדית מכאן, ואין צריך לומר המשקל הסילבי של שירת ההשכלה מכאן.⁴⁶

היש לשירת ההשכלה מעמד קנוני?

"שירי תפארת" לנ"ה וייזל הם מיצירותיה הראשונות של שירת ההשכלה העברית, ואך טבעי הוא שראשוניותה של היצירה גרמה לכמה חוקרים להעניק לה מעמד קנוני. ידועים למשל דבריו הנלהבים של שלמה יהודה רפפורט (ש"ר 1790–1867) על "שירי תפארת" שהם "תפארת הם לעושים גם לעם ישורון בכלל, ודמיונם לא היה עוד בישראל מעת פסו שירי-קודש."⁴⁷ אולם עוד באותו דור העיד בכנות שמואל דוד לוצאטו (שד"ל 1800–1865) באיגרתו ללטריס ב"כ"ה בשבט תקצ"ז: "באמת מעולם לא עצרתי כח להשלים קריאת שירי-תפארת."⁴⁸ בחקר שירת ההשכלה בדורנו היחס לוייזל מתון יותר, ואין בו לא מן ההתלהבות ולא מן ההתלהמות. לפני 26 שנים פרסם נח ח' רוזנבלום מחקר פרשני מקיף על שירי תפארת,⁴⁹ סקר את התקבלותה של וייזל במרוצת הדורות ודן בה בזהירות לא כיצירה קנונית אלא כ"תמרור היסטורי תרבותי בהתפתחותה של הספרות העברית החדשה."⁵⁰

לא כן הדבר כשאנו דנים ביצירה "מליצת ישורון" לשלמה לויזון (1789–1821). הוא נפטר בדמי ימיו בשנות השלושים לחייו, אולם תרם לספרות העברית יצירת מופת וזכה להערכה נלהבת לא רק בדורו, אלא לאורך הדורות. לויזון כרמח"ל הוא מאבותיה של הפואטיקה העברית החדשה, שסימנה: ניסיון לסימביוזה מאלפת אך גם פרובלמטית בין תפיסות אסתטיות שרווחו באותם

46 ראו: יהודה פרידלנדר, "הערות לשירתו של החתם סופר: הלכה מלגו והשכלה מלבר" בתוך: בין הלכה להשכלה, רמת-גן תשס"ד, עמ' 48–49.

47 ראו: ש"י רפפורט, "שארית יהודה", בכורי-העתים (תקפ"ח), עמ' 184. השוו: יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, ירושלים תשי"ב, עמ' 139.

48 אגרות שד"ל, חלק שלישי, פרזעמישל תרמ"ב, עמ' 374. השוו: קלוזנר (שם), עמ' 140.

49 נח ח' רוזנבלום, האיפוס המקראי מעידן ההשכלה והפרשנות: מחקר ברכי ההגות והפרשנות של נפתלי הירץ וייזל ב"שירי תפארת", ירושלים תשמ"ג.

50 שם, מבוא, עמ' 3.

הימים באירופה לבין מסורת הפרשנות היהודית של המקרא. ב"מליצת ישורון" ובשיר הפותח אותו, "המליצה מדברת" (1816), מתנסחת תפיסתו האסתטית של לויזון באמצעות ניתוח מפורט ופרשנות נועזת ומקורית של פסוקים ופרקים מן המקרא. לויזון גיבש את תפיסתו האסתטית על אסכולת ה"נשגב", הן על-פי היצירה "על הנשגב", שנכתבה ביוונית, ויוחסה ללונגיניוס בן המאה השלישית,⁵¹ והן על-פי הפואטיקה של האנגלים במאה השמונה עשרה אדמונד ג'רק (1729–1797), יוסף אדיסון (1672–1719) ורוברט לואת' (1710–1787). בניגוד לפואטיקה הנאו-קלאסית של רמח"ל השתחררה הפואטיקה של לויזון מן העקרונות של האסתטיקה הקלאסית, ובהשפעת 'הסער והדחף' (Sturm und Drang) העמיד לויזון במרכז התופעה האסתטית את הסובייקט היוצר הניחן בשלושה כשרים: 'עוז ההתפעלות' (Starkes Gefühl), 'הסתערות הכוח המדמה' (Stürmische Phantasie) ו'יושר השכל' (Richtiger Verstand).⁵²

היטיבה לעשות טובה כהן, שפרסמה מונוגרפיה ממצה על יצירתו הספרותית.⁵³ במבוא המקיף והמעמיק ליצירה מפענחת טובה כהן את 'הצופן היצירתי' של יצירת לויזון על הקשריה המרובים והמורכבים. נראה בעליל אפוא כי יצירה זו של שלמה לויזון ראויה למעמד קנוני. לויזון הוא נציגה הבולט והמוכשר ביותר של שירת ההשכלה העברית שנוצרה והתפתחה במרחב התרבות הגרמנית בראשית המאה התשע עשרה.⁵⁴

אם נפנה לשירת ההשכלה גם במרחב התרבות הרוסית, בתחום המושב, אני מעדיף לאין שיעור את שירתו של מיכה יוסף לבנון (מיכ"ל 1828–1852) על פני שירת אביו אברהם דב הכהן לבנון (אד"ם הכהן 1878–1794). כינויו של אד"ם הכהן כ'מלך המשוררים'⁵⁵ היה יאה אולי לשעתו בהיותו מראשוני המשוררים של ההשכלה העברית ברוסיה. אין להתעלם מכך שיצירתו הענפה בשירה, בדרמה ובפרשנות דרושית משקפת נאמנה את המגמות האידאיות השונות של ספרות ההשכלה בוילנה,⁵⁶ ומובנת ההערצה שזכה לה בחייו. אד"ם

51 על זהות מחברו של "על הנשגב" ראו את המבוא שכתב יורם ברונובסקי ל"על הנשגב", תל-אביב תשמ"ב, עמ' 7–13.

52 ראו: שורץ (לעיל, הערה 39), עמ' 295–296; כהן (לעיל, הערה 39), עמ' 123.

53 לעיל, הערה 43.

54 על זיקותיה של ספרות ההשכלה במרחב התרבות הגרמנית ראו: חיים שוהם, בצל השכלת ברלין, תל-אביב 1996.

55 כך כינהו א' דורנצווייג ב'הכרמל', שנה שמינית (תר"ל), גיליון 32, ח' אלול, עמ' 255.

56 ראו: יהודה פרידלנדר, "אמונה והגות ביצירתו הפיוטית של אד"ם הכהן", בתוך: אד"ם הכהן, שירי שפת קודש (מבחר), (מהדורת מנוחה גלבוש ויהודה פרידלנדר), ירושלים תשמ"ז, עמ' 9–27.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

הכהן, שלא קרא צרפתית, וספק רב אם קרא גרמנית, קלט השפעות חרץ (וולטיר, רוסו ולסינג) מכלי שני ושלישי, ו"התמזגותן עם מחשבת חז"ל והפילוסופיה היהודית בימי הביניים הביאה ליצירת מסכת-כלאיים סבוכה ומעורפלת".⁵⁷ ההתקבלות של שירתו, ההסתייגות ממנה ובסופו של דבר אף דחייתה מאפיינות את גילויי הקרתנות, הן של שירת אד"ם הכהן הן של מבקריה, לחיוב ולשלילה. גילויים אלו פגעו ופגמו לא-מעט בספרות ההשכלה העברית. קרתנות, למרות ראשוניותה אינה אפילו תנאי מינימלי למעין מעמד קנוני.

לא כן שירתו של בנו מיכ"ל,⁵⁸ שהייתה בה מן המרדנות התוססת ברוח 'גרמניה הצעירה'. הוא מת כבן 24 שנים, אולם יצירתו, ובמיוחד אסופת שיריו המקוריים ותרגומיו "כנור בת ציון" (1870) מהווה אחד משיאיה של שירת ההשכלה במאה התשע עשרה. בניגוד לאד"ם הכהן, ספג מיכ"ל (שידע לשונות אירופה: צרפתית, פולנית וגרמנית) השפעות מן הרומנטיקה הגרמנית בשליש הראשון של המאה התשע עשרה, ובעת שכתו כברליץ "שמע גם את אחד ממשאיו בפילוסופיה של הפילוסוף שְׁלֵינג — לא את שעוריו באוניברסיטה, שכבר חדל מקרוא אותם, — אמנם לא בתקופה הרומנטית או הפנתאיסטית שלו, כי-אם בתקופת הפילוסופיה של המיתולוגיה וההתגלות".⁵⁹ עקבותיה של פילוסופיה זו ניכרים למשל בשירו של מיכ"ל "התפילה", שבו מעצב המשורר את תפילת האדם הפונה אל האל מתוך חירות ה'אני' ולא מתוך השתעבדות ליוצר האדם. אין להפריז ברשמי השפעת שלינג על מיכ"ל, אבל יש להבליט את הרעננות שהעניק מיכ"ל לשירה העברית הלירית, שעם כל מגבלותיה הלשוניות יש בה קסם מעבר לתקופתה.⁶⁰ לשירת מיכ"ל ראוי התואר 'קנוני' גם בזכות השפעתה הניכרת על השירה העברית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בכלל ועל שירת יהודה ליב גורדון (יל"ג 1830–1892) בפרט.

המעמד הקנוני של שירת יל"ג אינו מוטל היום בספק. חרף מגבלותיה לעומת השירה הרוסית בת זמנה, וחרף תגובות ביקורתיות שלא החמיאו להישגיו

57 שם, עמ' 12.

58 יעקב פייכמן כינה את משוררי ההשכלה עד להופעתו של מיכ"ל "נמוכי רוח וקלושי יצר". ראו: מיכה יוסף לבנון, חייו ושירתו, מבוא לשירי מיכ"ל, (מהדורת יצחק פיקסלר), תל-אביב [תשכ"ב], עמ' 12.

59 ראו: פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א, ספר ב, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 115. על הפילוסופיה המאוחרת של שלינג ראו: H. Fuhrmanns, *Schellings letzte Philosophie*, *Ein negative und positive Philosophie im Einsatz des Spatidealismus*, Berlin 1940, pp. 5, 66.

60 השו"ן: יהודה פרידלנדר, "שיחה על תפילה אחרונה (הערות אחדות לשיר 'התפילה' מאת מיכ"ל)", ראש — כתבי-עת לשירה, (קיץ 1979), עמ' 8–10.

האסתטיים ודנו בעיקר באידאולוגיה המשכילית המיליטנטית שבכתביו, מהווה יצירתו מעין שיא (פואטי ולא דווקא אידאולוגי) לשירת ההשכלה, ובעצם היא חותמת אותה. בשנת תשמ"א הצר שמואל ורסס על כך ש"תהליך השכחה וההתעלמות ממורשתו הספרותית גבר על אותן הצהרות לגילוייהן. כיום הזה עדיין מצפה עזבונו הספרותי לדיון מחקרי ממצה ונרחב של סופר שהוא קלאסיקן מובהק של ספרותנו החדשה."⁶¹

יל"ג היה משורר מחדש ש"סלל בחידושו המופלגים את הדרך לביאליק ולבני דורו",⁶² שאימצו את חידושו, בלשון ובז'אנרים, פיתחום ושכללום. יצירת יל"ג כיצירה קנונית בשירה, בסיפורת, בפלייטון ובמסה הסאטירית אינה חדלה להעסיק את מחקר הספרות העברית בישראל וכתפוצות במשך למעלה ממאה שנים, וככל שהמחקר מעמיק ביצירתו כן היא מתעצמת כיצירה קנונית.

היש לסיפורת ההשכלה מעמד קנוני?

כשם שהשכלת ברלין תרמה לשירת ההשכלה כן תרמה השכלת גליציה לסיפורת ההשכלה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, בצמיחתה בסיפור הסאטירי. הסיפורת הגיעה למלוא בשלותה ברומן בהשכלת ליטא ורוסיה במחצית השנייה של אותה מאה.

יוסף פרל (1839–1773) הוא בעיני הסטיריקן החשוב והמוכשר ביותר בספרות העברית בגליציה במאה התשע עשרה. יצירתו היוותה בניין אב לאפיגונים שבאו בעקבותיו וניסו לחקותו במידה מועטה של הצלחה. יצירתו הסאטירית של פרל עומדת בקני מידה אסתטיים גם ביחסה לסאטירה האירופית, שלא כבשאר יצירותיה של ספרות ההשכלה באותה תקופה. הסאטירה של יוסף פרל היא בעליל יצירה קנונית מובהקת של ספרות ההשכלה בפרט ושל הספרות העברית החדשה בכלל.

שמואל דוד לוצאטו (שד"ל 1800–1865) העדיף עליו את יצחק ארטור (1851–1791) והכתירו כ'נעים סאטירות ישראל',⁶³ אולם לדעתי פרל עולה

61 שמואל ורסס, "שירת יל"ג במבחן הדורות", ביקורת הביקורת, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 30. הדברים נאמרו ביום עיון לציון 150 שנה להולדתו של יל"ג באוניברסיטה העברית בירושלים בתשמ"א.

62 ראו: זיוה שמיר, "בפתח הספר", הנ"ל (עורכת), עיניים ביצירת י"ל גורדון (סדן – מחקרים בספרות העברית, ג) תל-אביב תשנ"ח, עמ' 7.

63 ראו מכתבו של שד"ל לארטור מד' בטבת תר"ו, נדפס בספרו של מאיר הלוי לטריס, מכתבי בני קדם, וויז תרכ"ו, עמ' 110.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

על ארטור בחריפותו הנועזת, במורכבות העלילה, ובשימוש מתוחכם במיטב התחבולות של הסאטירה האירופית. שד"ל התענג, מן הסתם, על יצירת ארטור בשל סגנונה הציורי, המקראי ביסודו, הרווי בשיבוצים מפתיעים.⁶⁴ הלשון בסאטירות של ארטור היא לשון המחבר ('דיגסיס') הכפויה על הדמויות,⁶⁵ כמרבית יצירותיה של ההשכלה העברית, ואילו הלשון בסאטירות של פרל היא לשון הדמויות המתוארות עצמן ('מימזיס').⁶⁶ היא מהווה חידוש מרענן בספרות העברית שהלך והתפתח לאחר מכן ביצירתו של ש"י אברמוביץ' (מנדלי). הסאטירה האנטי-חסידית, ה"נעימה", של ארטור נועדה בעיקרה לענג את המשכילים, ואילו הסאטירה של פרל נועדה גם, ובמיחד, לחדור לקהילה החסידית גופה כדי לערער עליה את עולמה היא מבפנים. סאטירה זאת, שהיוותה רכיב חשוב במאבקן של פרל בחסידות, לוותה גם בפעילות חברתית-תרבותית ענפה בטרנופול.⁶⁷

שתי יצירותיו הגדולות "מגלה טמירין" (וינה, 1819) ו"בוהן צדיק", (פראג, 1838) בנויות כחליפת איגרות בין מכותבים שונים (סאטירות אפיסטולריות), ובהן נאבק פרל בחסידות לכיתותיה ולחצרותיה. פרל עיצב בהן מציאות מבדית המתיימרת להיות אותנטית וקונקרטי.

הרומן העברי הוא תחנת התפתחות במעבר מהשכלת גליציה להשכלת ליטא ורוסיה.

אברהם מאפו (1807–1867) מקובל כיוצר הרומן העברי בתקופת ההשכלה. ח"נ ביאליק, שכידוע לא הפליג בשבחי ספרות ההשכלה, כינה את אברהם מאפו "פיטן ילד זה, שלא כתב בחרוזים, אבל 'חזיונותיו' היו ללב העלם העברי כרביעה ראשונה לעולם בתחלת אביב...".⁶⁸ דוד פטרסון,⁶⁹ שמואל ורסס,⁷⁰ דן מירון,⁷¹

64 ראו, לדוגמה: "שותי יין שרף, למען ברוא מלאך ושרף"; "מכיס אזל לי הכסף, וכוסף התהלך בגדולות לא סר מקרב לבי"; "רפוא ארפא כמוהם, ומתי כל יחיו, כאשר לא יקומו רפאים" — הצופה לבית ישראל, (מהדורת יהודה פרידלנדר), ירושלים תשנ"ו, עמ' 69, 72, 124.

65 Diegesis

66 Mimesis

67 ראו: רפאל מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, פרקים חמישי ושישי, עמ' 155–208.

68 שירתנו הצעירה, דברי ספרות, שם, עמ' קסז.

69 David Patterson, *Abraham Mapu the Creator of the Modern Hebrew Novel*, London 1964.

70 שמואל ורסס, "דרכי הסיפור של אברהם מאפו ב'אהבת ציון'", סיפור ושוורשו, רמת-גן 1971, עמ' 46–59.

71 דן מירון, בין חזון לאמת, ירושלים תשל"ט, עמ' 15–175.

טובה כהן⁷² ואחרים סברו אחרת. דוד פטרסון ראה ב"אהבת ציון" (1853) את פסגת יצירתו של מאפו, "חותם לגדולתו".⁷³ שמואל ורסס מבליט בניתוח מפורט של "אהבת ציון" את קיומה של "חוקיות סיפורית עקבית, המתקיימת אף נוכח חדירתן של השפעות מבית ומבחוץ". יתרה מזו, חשיבותה של היצירה בכך שניכרים בה סימנים ראשוניים להתגבשות הפואטיקה של הרומן, שפותחה לאחר מכן ברומנים המאוחרים של מאפו, והשפיעו על יצירותיהם של פרץ סמולנסקין, של מנדלי ושל ראובן אשר ברודס.⁷⁴

דן מירון כינה את אהבת ציון "הציפוי המזהיר", ודן בחידושיו של מאפו כנאו־קלאסיקן ולא כרומנטיקן. חשיבותו של מאפו היא מבחינת ההתפתחות ההיסטורית של הספרות העברית ולא מבחינה אסתטית, שכן חידושים אלו "מייצגים פחות-אוי יותר בנאמנות את חשיבתו הקונוונציונאלית של משכיל אירופי בן אמצע המאה הי"ח על הבעיות הנדונות."⁷⁵ טובה כהן, בעקבות פטרסון ומירון, הדגישה את תבנית העומק המשותפת ליצירת מאפו בכללותה, לרבות "עיט צבוע": עיצוב כרומנסה נאו־קלאסית, שבמרכזה עקרונות מוסריים כלליים, "המאבק המוסרי הבסיסי בין טוב ורע, אמת וצביעות".⁷⁶ עולה מדברים אלה שכיום נוטה מחקר הספרות לראות את יצירת אברהם מאפו כחלק מן הקנון הספרותי.

בקרוב חוקרי הספרות החדשה, ותיקים כצעירים, אין עוררין על כך שיצירותיו בעברית וביידיש של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים 1836?–1917) הן יצירות קנוניות מובהקות, בחינת שיאה של ספרות ההשכלה שממנה בא ואתה חתם בסיפורו ("למדו היטב", 1868),⁷⁷ ושיאה של ספרות התחייה שהוא מאבותיה, ועליה השפיע לדורות. אף על פי כן לא זכתה יצירתו למעמד קנוני אצל קוראים במחצית השנייה של המאה העשרים. גרשון שקד, שפרסם בשנות השישים את מחקרו על יצירת מנדלי תמה על כך "שהדור נתרחק מסופר של ממש, כשהוא קושר כתרים לבקרים ליוצרים שערכם נמוך מזה של מנדלי."⁷⁸

72 טובה כהן, צבועים וישרים, אלילות וליליות: עיונים ביצירות אברהם מאפו, תל־אביב תשנ"א.

73 "stamp of greatness". פטרסון (לעיל, הערה 69), עמ' 107.

74 ורסס (לעיל, הערה 70), עמ' 46. על השפעת מאפו על מנדלי ראו: שם, עמ' 66–67.

75 מירון (לעיל, הערה 71), עמ' 62.

76 כהן (לעיל, הערה 72), עמ' 11.

77 נוסח א' של הסיפור הוא מ־1862. "למדו היטב" נכתב לראשונה בעברית, ואילו שאר הרומנים שלו עובדו לעברית לאחר שנכתבו בתחילה ביידיש.

78 ראו: גרשון שקד, בין שחוק לרמע, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 9.

האם קיימת ספרות השכלה קנונית?

יצירות אחדות של ספרות ההשכלה אכן נמצאו ראויות למעמד קנוני מצד חוקריה, ולא בהכרח מצד קוראיה. בשנים הראשונות למדינת ישראל נלמדו יצירות אחדות מספרות ההשכלה כחלק מהקנון התרבותי (יצירות מיכ"ל, יל"ג, מנדלי ואחד העם). לאט לאט תפסו יצירות אחרות, מאוחרות, את מקומן, עובדה שגרמה להשכחתן. במדינת ישראל במאה העשרים ואחת נשארה ספרות ההשכלה (כספרות ולא כמסמכים היסטוריים) בקרן זוית דחויה, ומן הראוי להצר על כך ולצפות בתקווה לשינוי ערכין כלפיה.